

УДК 330.341.2:005.591.452

ІНСТИТУЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ВПЛИВУ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВЗАЄМОДІЇ ПІДПРИЄМСТВ-ПАРТНЕРІВ

БЕГЛАРАШВІЛІ О., асистент кафедри торговельного підприємництва КНТЕУ

Зарубіжний досвід свідчить, що одним із головних чинників розвитку ринкової економіки та посилення інноваційних процесів у суспільстві, підвищення конкурентоспроможності підприємств на світовому ринку є рівень розвитку інституційного середовища країни. Однак розвиток інститутів відбувається інерційно, упродовж тривалого періоду, дослідним шляхом. Це, у свою чергу, вимагає стратегічного планування діяльності різних економічних суб'єктів, узгодженості їхніх дій. Неможливо обійти увагою той факт, що ринкові реформи повинні сприяти генеруванню та впровадженню нових технологій у сфері господарських взаємовідносин. Малі, середнє та велике підприємництво виконують важливі економічні та соціальні функції. Кожна з цих організаційно-правових форм господарювання за умови активної взаємодії дає значний синергійний, економічний і соціальний ефект.

Науково-технічний прогрес і поширення інформатизації суспільства взагалі та бізнес-процесів зокрема суттєво вплинули на господарські відносини в усьому світі. На сучасному етапі їхнього розвитку все частіше можна спостерігати, як малі та середні підприємства успішно співпрацюють з великими корпораціями, що було неможливим ще декілька років тому. "Великі підприємства, як свідчить практика країн із розвинутою ринковою економікою, безпосередньо зіткнулися з тим, що деякі підприємства малого бізнесу мають більше переваг у співвідношенні ціни і прибутку, і тому готові розглядати можливість партнерства з ними" [1, с. 16]. Непоодинокі випадки утворення об'єднань підприємств, а також кластерів, які функціонують на засадах міжфірмового маркетингу, спостерігається і в Україні. Постає питання про наявність інституційного підґрунтя розвитку цього явища. Отже, дослідження впливу інституційних перетворень на взаємодію підприємств-партнерів, на ефективність взаємодії учасників ланцюга "виробництво – оптова торгівля – роздрібна торгівля – споживач" є актуальним.

Безперечно, одним із найбільш визнаних дослідників, що займався проблемами інституціоналізму є нобелівський лауреат Д. Норт [2, с. 43]. Слід відзначити суттєвий внесок у розвиток інституційної теорії таких зарубіжних вчених, як В. Ніл, Т. Верлен, Д. Ролз, О. Рисьм'ятов [3]. В Україні інституційне середовище як умову ефективного функціонування інноваційного підприємництва досліджували Л. Довгань, І. Малик, В. Зянько [4]; розглядалися механізми забезпечення інституційних перетворень у деяких галузях економіки на регіональному рівні. Н. Голошубова визначила основні напрями інституційних перетворень в оптовій торгівлі [5]. В. Ільяшенко обґрунтував необхідність державної підтримки інституційних перебудов у сфері товарного обігу [6]. Крім того, В. Мартинюк висвітлював інституційні механізми інвестиційної діяльності в умовах ринкової трансформації; К. Наливайченко досліджувала інституційні перетворення в зовнішньоекономічній діяльності України в контексті трансформування регіональних економічних відносин; М. Оприсок визначила інституційні фактори розвитку і функціонування системи підприємництва в регіоні. Однак, незважаючи на багаторічний досвід дослідження проблем інституційних перетворень зарубіжними та вітчизняними науковцями і практиками, залишаються ще не вирішеними багато питань.

Метою статті є обґрунтування необхідності інституційних перетворень у сфері товарного обігу для забезпечення ефективності взаємодії підприємств-партнерів у системі міжфірмового маркетингу.

Якщо розглядати основні постулати інституційної економічної теорії, то можна помітити, що інституційні перетворення виступають однією з головних її категорій. Їх концепція розроблена і доповнена американським економістом Д. Нортом. На його думку, інституційні перетворення – це процес перетворень формальних правил і неформальних відносин, витоки яких можна віднайти у зовнішньому середовищі, накопиченні досвіду і знань та об'єднанні їх у ментальних конструкціях суспільства. У будь-якій економіці розвиток різних інститутів не завжди відбувається узгоджено. Формування одних інститутів гальмує розвиток інших або руйнує їх, примушуючи видозмінюватися і перетворюватися. Відповідно конфігурація, структура інститутів являє собою складну багаторівневу, ієрархічно організовану систему, що складається з більш стійких і змінних, із локальних і загальних для економіки, із досить жорстко і слабо впорядкованих інститутів тощо [2, с. 28].

У процесі розвитку економіки, науково-технічного прогресу, формування нових стандартів споживання та інших аналогічних факторів існування деяких інститутів втрачає своє значення, адже вони припиняють адекватно виконувати свої функції.

Історично склалося так, що українська ринкова економіка на старті свого формування не набула певних організаційних, економічних і правових інститутів, інструментів та механізмів, які б дозволили їй розвиватися та ефективно функціонувати. За визначенням

В. Полтеровича, "більшість країн Східної Європи потрапили до "інституційної пастки", основними характеристиками якої були:

- відсутність ефективного власника на підприємствах, які прийняли ринкові організаційно-правові форми, що, у свою чергу, призвело до відсутності чи зниження ефективності управління і контролю знизу за діяльністю найманого менеджменту;
- суспільство, зруйнувавши командну систему організаційних інститутів правових і економічних механізмів, інструментів і стимулів, фактично з чистого аркуша почало їх пошук і формування. При цьому значна частина з них дотепер знаходиться на стадії становлення та початкового розвитку;
- структура власності, сформована в результаті приватизації, багато в чому не відповідає критеріям соціальної справедливості, що призводить до втрати її легітимного характеру в більшій частини населення" [3].

Варто зауважити, що і дотепер в Україні невіршеними залишаються питання щодо прав власності на деякі приватизовані об'єкти, які колись перебували у власності держави.

Незважаючи на те, що в Україні відбуваються певні економічні трансформації, всі щаблі постіндустріальних перетворень ще не пройдено. Саме тому розвиток інформаційних технологій у суспільстві, комерційних зв'язках, соціальних і бізнес-мережах можна охарактеризувати як повільний. Аналогічна ситуація складається і з інноваційними процесами в економіці та соціумі країни. Спостерігається певна деінституціалізація, спричинена невідповідністю та протидією новітніх і застарілих, формальних і неформальних інститутів. Це закономірне явище, характерне для транзитивної економіки. Оскільки влада і бізнес в Україні не розділені, а тісно взаємопов'язані, захист прав власності відбувається на низькому рівні, стратегічне планування розвитку країни здійснюється лише формально. Також у вітчизняній економіці відсутні апробовані методики інституційних перетворень.

Необхідність інституційних перетворень набула актуальності як у економіці країни в цілому, так і в торгівлі зокрема. Адже саме оптова торгівля перетворює виробничий асортимент товарів на споживчий, роздрібна торгівля доводить товари до кінцевих споживачів, виконуючи свої економічну та соціальну функції. В. Ільяшенко зазначає, що "у сфері торгівлі реформа підприємств припускає: вибір оптимальної організаційно-правової форми торговельних підприємств, здатної впливати на формування внутрішнього ринку й активізацію діяльності вітчизняних товаровиробників; створення сприятливих умов для інтеграції господарської діяльності різних торговельних структур; визначення концепції розвитку різних видів і типів торговельних підприємств, включаючи створення сучасних роздрібних та оптових "ланцюгів", заснованих на загальних підходах до формування асортименту".

менту і вибору технічних засобів оснащення, оформлення інтер'єру і зовнішнього вигляду підприємств, застосування однакових форм обслуговування; поліпшення управління на підприємствах, стимулювання підвищення їх ефективності і конкурентоспроможності, зниження витрат обігу, створення умов для реалізації товарів за помірними цінами; чітке розмежування відповідальності і прав власників, персоналу і споживачів, розвиток механізму корпоративного управління, захист прав акціонерів, забезпечення вільного перерозподілу прав участі в капіталі акціонерних товариств і переходу таких прав до ефективних власників; забезпечення інвестиційної привабливості підприємств" [6].

Не можна оминати увагою і той факт, що інноваційний розвиток є фактором посилення інтеграційних процесів серед суб'єктів підприємницької діяльності. Адже досягнення довгострокової зростаючої рентабельності, засноване на підвищенні ролі знань і наукомістких технологій у виробництві та просуванні товарів і наданні послуг, можливе лише за умови об'єднання зусиль усіх учасників ланцюга "виробництво – торгівля – споживач". Продукти з високою інформаційною складовою мають іншу структуру собівартості, дозволяють підприємствам створювати комбінацію ефектів масштабу як щодо попиту, так і стосовно пропозиції, але головне, на відміну від традиційного, індустріального виробництва, забезпечують стабільний ефект додаткових інвестицій.

Незважаючи на те, що ще 13 липня 1999 р. була схвалена Концепція науково-технічного та інноваційного розвитку України, рівень впровадження інновацій досить низький (табл. 1). Розвиток інновацій в Україні не має стабільної тенденції до зростання. Це пов'язано з недостатнім впливом інституціональних перетворень на економіку країни.

Таблиця 1

**Частка промислових підприємств України,
що впроваджували інновації у 2000–2008 рр. [7, с. 330]**

відсотків до загальної кількості обстежених

| Інноваційна діяльність | 2000 | 2001 | 2002 | 2003 | 2004 | 2005 | 2006 | 2007 | 2008 |
|--|------|------|------|------|------|------|------|------|------|
| Усього | 14.8 | 14.3 | 14.6 | 11.5 | 10.0 | 8.2 | 10.0 | 11.5 | 10.8 |
| серед них: механізація та автоматизація виробництва | 1.7 | 1.8 | 2.0 | 3.2 | 3.7 | 3.3 | 5.1 | 8.7 | 7.6 |
| впровадження нових техноло- гічних процесів | 4.1 | 3.7 | 3.4 | 4.9 | 4.9 | 4.1 | 2.7 | 5.0 | 4.8 |
| виробництво нових видів продукції | 13.7 | 13.3 | 13.2 | 9.4 | 7.8 | 6.4 | 4.7 | 5.5 | 6.2 |

Найбільш життєздатні інноваційні бізнес-мережі формуються через диверсифікацію міжсекторальних зв'язків. Саме розмаїття джерел технологічних знань і зв'язків, що виникають між ними, сприяє комбінуванню факторів виробництва і торгівлі та створює передумови виникнення потоку інновацій.

Створення бізнес-мережі, побудованої на комбінації вертикальних і горизонтальних зв'язків між учасниками, з підприємством-лідером як стратегічним центром, є необхідною умовою досягнення домінуючого становища на ринку. Високий рівень конкурентоспроможності та стабільне зростання виробництва в мережевих структурах визначають фактори, що стимулюють поширення нових технологій. Перш за все до них належать такі фактори, як характер і структура взаємодії науки, освіти, фінансування, державної політики, промисловості і торгівлі. У країнах, що входять до Організації економічного співробітництва та розвитку, спостерігається тенденція до збільшення частки витрат на наукові дослідження та розробки в підприємницькому секторі. У країнах ЄС частка витрат на науку в підприємницькому секторі упродовж останнього десятиліття зберігається в межах 1.03–1.11% ВВП. В Україні ж, навпаки, спостерігається негативна тенденція до зменшення частки витрат підприємницького сектору на наукові дослідження та розробки (табл. 2).

Таблиця 2

Валові внутрішні витрати на наукові дослідження і розробки за джерелами фінансування [8, с. 71]

% ВВП

| Країни (групи країн) | Підприємницький сектор | | | | | Сектор вищої освіти | | | | | Державний сектор | | | | |
|----------------------|------------------------|------|------|------|------|---------------------|------|------|------|------|------------------|------|------|------|------|
| | 1995 | 2001 | 2003 | 2005 | 2007 | 1995 | 2001 | 2003 | 2005 | 2007 | 1995 | 2001 | 2003 | 2005 | 2007 |
| ОЕСР | 1.37 | 1.57 | 1.50 | 1.52 | 1.56 | 0.33 | 0.37 | 0.37 | 0.39 | 0.39 | 0.30 | 0.27 | 0.27 | 0.26 | 0.26 |
| ЄС-27 | 1.03 | 1.15 | 1.11 | 1.09 | 1.11 | 0.34 | 0.39 | 0.39 | 0.39 | 0.39 | 0.28 | 0.24 | 0.24 | 0.24 | 0.24 |
| США | 1.77 | 2.0 | 1.84 | 1.83 | 1.93 | 0.31 | 0.33 | 0.37 | 0.37 | 0.36 | 0.35 | 0.31 | 0.33 | 0.31 | 0.27 |
| Японія | 1.90 | 2.26 | 2.4 | 2.54 | 2.62 | – | 0.44 | 0.44 | 0.45 | 0.43 | 0.28 | 0.29 | 0.30 | 0.28 | 0.28 |
| Росія | 0.58 | 0.83 | 0.88 | 0.73 | 0.72 | 0.05 | 0.06 | 0.08 | 0.06 | 0.07 | 0.22 | 0.29 | 0.32 | 0.28 | 0.33 |
| Україна | – | 0.63 | 0.60 | 0.64 | 0.48 | – | 0.06 | 0.05 | 0.05 | 0.05 | – | 0.37 | 0.45 | 0.35 | 0.32 |

Потрібно зазначити, що в приватному неприбутковому секторі значення цього показника є незначними практично для всіх країн. Наведені дані свідчать про скорочення ролі держави при формуванні валових внутрішніх витрат на дослідження і розробки в усіх розвинутих країнах. Проаналізувавши показник валових внутрішніх витрат на дослідження і розробки, можна стверджувати, що все більше наукових досліджень і розробок здійснюється у підприємницькому секторі.

Нормативна база щодо підприємництва покликана вирішувати загальні проблеми, пов'язані з розвитком усіх видів підприємництва, у тому числі й інноваційного. Зокрема, це стосується реєстрації суб'єктів підприємництва, ліцензування, визначення предмета їх діяльності тощо аж до процедури банкрутства. Законодавча база повинна забезпечити створення дієвого механізму інвестування масштабних технологічних та інших інноваційних змін, які б сприяли підвищенню якісних характеристик вітчизняного науково-технологічного потенціалу до рівня стандартів розвинених країн.

Українська влада намагається регулювати інституційні перетворення і впливати на ринкові відносини в країні. За останні чотири роки було прийнято низку законодавчих актів, серед яких варто відзначити Постанову Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. № 1001 "Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року", основною метою якого визначено підвищення конкурентоспроможності регіонів, забезпечення їх сталого розвитку на сучасній технологічній основі, високої продуктивності виробництва та зайнятості населення.

Розвинені економіки створюють мотивацію для крупних учасників ринку, тоді як бажання захопити певну частку ринку і відсутність фінансової стабільності у малих і середніх торгових підприємств сприяє їх об'єднанню. Глобалізація світової економіки робить цю тенденцію визначальною й в інших країнах. На думку Н. Голошубової, "для досягнення конкурентних переваг створюються різні види об'єднань – вертикальні маркетингові системи, до складу яких входять товаровиробники, оптові та роздрібні торгові фірми, які функціонують як єдина система. Особливо слід відзначити об'єднання, що створюються на принципах франчайзингу для малих посередницьких підприємств і функціонують під егідою товаровиробників або потужного оптового посередника. Заслуговує на увагу досвід щодо розвитку горизонтальних маркетингових систем" [5].

Українські науковці М. Хвесик та О. Царенко вважають, що "важливим напрямом розвитку галузей економіки України можуть виступати державні підтримка і контроль шляхом капіталізації боргів і активної участі держави як рівноправного партнера при створенні нових організаційно-правових структур таких, як холдинги" [9].

Великі торговельні корпорації в країнах із розвинутою ринковою економікою становлять фундамент їх економічної могутності й конкурентоспроможності, передусім, на внутрішньому ринку, а також і на ринках інших країн. Становлення нових великих торговельних корпорацій в Україні – це також питання відновлення її внутрішнього ринку, ринкової конкуренції. У формуванні торговельних корпорацій і холдингів доцільно орієнтуватися на різноманіття їх типів і форм, створення умов для розвитку конкуренції.

Для впровадження інституційних перетворень в економіці необхідно досліджувати досвід країн із розвинутою економікою, враховуючи специфіку і національні особливості господарювання. У країнах Європи, Азії та Америки спостерігається тенденція до інтеграції як виробничої, так і торговельної діяльності. В Україні підприємці також починають усвідомлювати необхідність спільної діяльності, що характеризується розвитком фінансово-промислових груп, де об'єднуються зусилля виробників товарів, торговців – як оптових, так і роздрібних, а також фінансових установ. На жаль, в нашій країні суттєво втратила свої позиції споживкооперація, яка ще за часів адміністративної економіки мала значний вплив на розвиток торгівлі. Держава має сприяти розвитку торговельних об'єднань таких, як торгово-промислові палати, кооперативи, асоціації тощо.

Державні підтримка і регулювання інституційної перебудови є невід'ємною складовою трансформації економіки, адже регуляторна політика впливає на ефективність її функціонування. Положення про Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприємництва було затверджено 26 квітня 2007 р. Основними завданнями Держкомпідприємництва є: участь у формуванні та реалізації регуляторної політики, політики у сфері державної реєстрації, ліцензування та дозвільної системи у сфері господарської діяльності; координація діяльності органів виконавчої влади, пов'язаної з розробленням і здійсненням заходів щодо проведення державної регуляторної політики, політики у сфері державної реєстрації, ліцензування та дозвільної системи у сфері господарської діяльності; сприяння формуванню системи фінансово-кредитної, консультаційної та інформаційної підтримки підприємництва [10]. Варто зауважити, що законопроектна робота Держкомпідприємництва є досить продуктивною, але може викликати непорозуміння між платниками податків і ДПА України, оскільки запропоновані нею проекти законів іноді неузгоджені з чинним законодавством. Таким чином, можна зробити висновок, що інституційні перетворення в Україні не підпорядковані загальній стратегії та не впроваджуються системно і послідовно.

Про це свідчить також той факт, що Державна цільова програма розвитку інформаційно-аналітичного забезпечення реалізації державної інноваційної політики та моніторингу стану інноваційного розвитку економіки, яку було затверджено 7 травня 2008 р., не виконує повною мірою свого призначення. Мета Програми полягає у створенні правових, економічних і організаційних умов для розвитку та ефективного функціонування системи інформаційно-аналітичного забезпечення реалізації державної інноваційної політики та моніторингу стану інноваційного розвитку економіки як основи реалізації такої державної політики [11]. Однак, починаючи з 1991 р. в Україні жодного бюджетного року не виконувалася визначена ст. 34 Закону України "Про

наукову і науково-технічну діяльність" норма щодо забезпечення державою бюджетного фінансування наукової та науково-технічної діяльності у розмірі не менше 1.7 % валового внутрішнього продукту (ВВП) України (див. *табл. 2*). На думку автора статті, так відбувається внаслідок відсутності стратегії переведення економіки України на інноваційний шлях розвитку, формування національної інноваційної системи, яка забезпечувала б його реалізацію, неналежного використання методів планування на всіх рівнях управління, недостатнього рівня інноваційної культури працівників органів державної влади.

У червні та серпні 2009 р. було затверджено низку програм, спрямованих на розвиток внутрішнього ринку та внутрішньої торгівлі, що, безперечно, стосуватиметься і інституційних перетворень. Державна цільова економічна програма розвитку внутрішнього ринку на період до 2012 року передбачає підвищення ефективності функціонування внутрішнього ринку, збільшення частки конкурентоспроможної вітчизняної продукції, вдосконалення механізму регулювання внутрішнього ринку в умовах інтеграції до світового ринку, а також його наповнення високоякісними та безпечними товарами [12]. Варто зауважити, що строки виконання зазначеної програми характерні для середньострокового планування, хоча такі кардинальні перетворення, що заявлені у програмі, вимагають стратегічного підходу.

Невідповідність технічних та організаційно-економічних факторів у існуючому інституційному середовищі призводить до неузгоджених дій підприємців, що, у свою чергу, впливає на підвищення рівня операційних і трансакційних витрат, а неадекватна організація та відсутність культури договірних відносин та інших неформальних інститутів – на підвищення рівня ризиків у комерції та підприємницькій діяльності.

Проаналізувавши наведену вище інформацію, можна зробити певні висновки. Вирішальну роль у впровадженні інституційних перетворень у сфері взаємодії малого, середнього та великого підприємництва відіграє реальна соціально-орієнтована державна політика, якій ще належить сформуватися. Держава має створити механізми стимулювання, підтримки високо рівня підприємницької культури, зростання соціальної відповідальності підприємницьких корпоративних структур.

Крім того, державі необхідно приділити значну увагу саме розвитку науково-дослідницьких інститутів, рекомендації яких дозволили б адекватно оцінити ситуацію в економіці та суспільстві країни в цілому. Формування ж формальних і неформальних інститутів мають узгоджувати інтереси й аспекти взаємодії держави, підприємництва і громадян, впливати на право, етику та економічну культуру. Щоб уникнути диспропорцій у формуванні інституційного середовища країни необхідно проводити постійний моніторинг діючих інститутів у сфері взаємодії малого, середнього та великого підприємництва.

Інституційні перетворення у сфері взаємодії малого, середнього та великого підприємництва доцільно впроваджувати за таким алгоритмом:

- 1) формулювання стратегії інституційних перетворень;
- 2) визначення і обґрунтування цілей, принципів і задач інституційних перетворень;
- 3) створення системи науково-дослідницького супроводу;
- 4) оцінка існуючих можливостей у сфері взаємодії малого, середнього та великого підприємництва;
- 5) розрахунок ефективності альтернативних варіантів інституційних перетворень із використанням системного підходу;
- 6) розробка відповідних цільових програм щодо впровадження інституційних перетворень;
- 7) моніторинг впливу інституційних перетворень на ефективність взаємодії малого, середнього та великого підприємництва.

Насамкінець потрібно зазначити, що без кардинальних інституційних перетворень у галузях виробництва, у торгівлі, у ринковій інфраструктурі, які враховуватимуть сучасні економічні реалії і надаватимуть підприємцям можливість вибору із повного переліку альтернатив інтеграції та типів об'єднань, неможливо досягти їх ефективної взаємодії, отже, і довгострокової конкурентоспроможності на вітчизняному та світовому ринках. Адже всі учасники господарського процесу мають бути впевнені, що їхні інтереси захищаються державою, для інтеграційних процесів створене відповідне інституційне середовище, а закони діють відповідно до економічної ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Уоллес Р. Стратегические альянсы в бизнесе / Р. Уоллес. — М. : Добрая книга, 2005. — 288 с.
2. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. — М. : Фонд экономической книги "Начала", 1997. — 190 с.
3. Рысьмятов А. Институциональные изменения и их роль в построении рыночной экономической системы / А. Рысьмятов, В. Осенний, В. Погибелев // Науч. журн. КубГАУ. — 2007. — № 33 (9). — Режим доступа : <http://ej.kubagro.ru/a/viewaut.asp?id=636&order=viewed>.
4. Зянько В. Институціональне середовище як умова ефективного функціонування інноваційного підприємництва / В. Зянько // Наукові праці ДонНТУ (Серія економічна). — 2006. — Вип. 103–1. — С. 210–216.
5. Голошубова Н. Основні напрями інституціональних перетворень в оптовій торгівлі України / Н. Голошубова // Вісник КНТЕУ. — 2005. — № 2 (Спецвипуск). — С. 194–200.

6. *Ільяшенко В.* Державна підтримка інституціональних перебудов у сфері товарного обігу / В. Ільяшенко. — Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/...journals/DUTP/2006-1...06ivasto.pdf>.
7. *Статистичний щорічник України за 2008 рік.* — К. : Держкомстат України, 2009. — 566 с.
8. *Жукович І.* Порівняльний аналіз розвитку науково-технічного потенціалу України та інших країн світу / І. Жукович, Ю. Рижкова // *Статистика України.* — 2009. — № 2. — С. 69–76.
9. *Хвесик М.* Інституціональні трансформації в підгалузях легкої промисловості регіонів України / М. Хвесик, О. Царенко. — Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr/ep/2009_3/files/ECON_03_2009_Hvesik_Tsarenko.pdf.
10. *Положення про Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприємництва.* — Режим доступу : http://www.gov.org.ua/control/publish/article?art_id=6935520&cat_id=43169.
11. *Державна цільова програма розвитку інформаційно-аналітичного забезпечення реалізації державної інноваційної політики та моніторингу стану інноваційного розвитку економіки.* — Режим доступу : http://www.gov.org.ua/control/publish/article?art_id=130557640.
12. *Державна цільова економічна програма розвитку внутрішнього ринку на період до 2012 року.* — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=828-2009-%EF>.